

Олександр Ковальчук,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри
теорії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 340.12:340.15

Становлення філософії права у Київському університеті в 1835-1920 рр.

Університетська юридична наука XIX - початку XX століття відіграла значну роль у становленні філософії права в Україні.

Метою статті є визначення місця вчених Київського університету у становленні філософії права у 1835-1920 рр.

Першим видатним вченим Київського університету в галузі теорії та філософії права був Костянтин Олександрович Неволін (1806-1855). Своїми науковими працями він зробив важливий внесок не тільки у розвиток правознавства України та Росії, але й у розробку теорії та філософії права в цілому. Одним із найважливіших напрямів його робіт було звернення до проблем виникнення, історичного розвитку та поняття права.

К. О. Неволін народився у 1806 році в місті Орлові В'ятської губернії у сім'ї священика. Початкову освіту отримав у семінарії, потім переведений в Московську духовну академію, але ще до її закінчення був обраний серед кращих студентів для підготовки на кафедру правознавства. У тра-

вні 1829 року він отримує направлення в Берлінський університет [1; 1]. Там протягом трьох років слухає лекції відомих німецьких вчених-правознавців, серед яких особливо слід відзначити Г. Савіньї (1779-1861), а також В. Гегеля (1770-1831). Тому недарма у роботах К. О. Неволіна відчутний вплив отриманої автором спочатку духовної освіти, а потім правових ідей німецьких філософів. У Німеччині К. О. Неволіна цікавила енциклопедія і філософія права.

Після повернення з-за кордону на початку 1834 року К. О. Неволін в присутності видатних російських професорів права М. А. Балугянського, О. П. Куніцина та М. Г. Плісова [2; 293, 294] склав іспит на отримання ступеня доктора права і захистив дисертацію на тему: "Рассуждение о философии законодательства у древних". У цій роботі вчений стверджує про історичний зв'язок минулого і сучасності. Він зазначав: "Якщо не знати того, як судили стародавні філософи про різні предмети законодавства, навряд чи можна зрозуміти і

вчення філософів нашого часу про закони" [3; 2].

Після захисту дисертації К. О. Неволін отримав призначення в Київський університет на кафедру енциклопедії законодавства і державних законів. Тут з 1835 року до 1843 року він викладав енциклопедію законодавства.

Саме під час роботи в університеті він написав "Енциклопедію законодавства". Це була фундаментальна праця надзвичайної важливості й глибини дослідження.

Характерною рисою досліджень К. О. Неволіна було те, що він широко використовував першоджерела як зарубіжні, так і вітчизняні. Своїми дослідженнями, які проводив протягом 16 років, намагався заповнити прогалини вітчизняного законодавства, підносячи його на світовий рівень.

Особливий вплив на вченого справила філософія права Гегеля. Більшість науковців відносять К. О. Неволіна до засновників філософії права в Україні та Росії. К. О. Неволін був одним із перших хто високо цінував і розвивав ідеї Гегеля в Київському університеті.

На вчення К. О. Неволіна про право певний вплив мала історична школа права. Але підхід К. О. Неволіна до розуміння права і причин його розвитку набагато ширший, ніж у прихильників історичної школи. Він вважав, що історичній школі бракувало філософського духу.

Найповніша відповідь на загальнотеоретичні та філософські питання права у теорії К. О. Неволіна міститься у його "Енциклопедії законодавства." Ця фундаментальна праця заклала міцну основу його визнання і справила великий вплив не тільки на підвищення рівня освіти на юридичному факультеті Київського університету, але й на подальший розвиток всього російського правознавства. Робота за своїм обсягом і змістом перевершила всі відомі тоді юридичні енциклопедії як російські так і іноземні. Вона відрізнялася своєю самостійністю, глибиною дослі-

джень і логічністю висновків, що були підкріплені багатьма фактами. Вчений знайомив російських юристів з останніми досягненнями теорії і історії філософії права, які були підвалиною вивчення права. Своєю роботою він відкрив шлях для розвитку нових самостійних теоретико-правових ідей і розробок.

"Енциклопедія законодавства" К. О. Неволіна складалася із вступної загальної частини, де розкривалися методологія юридичних наук, походження і суть держави і права, а також розділів з історії філософії законодавства. Особливу роль правознавець надавав філософському підходу, оскільки філософські знання про право дають можливість правильно розуміти чинні закони, поважати їх і прагнути виконувати.

У всьому законодавстві К. О. Неволін, як і багато інших вчених розрізняє закони природні, які можуть бути пізнані безпосередньо розумом і мають обов'язкову силу, незалежно від суспільної влади, та закони суто позитивні, які пізнаються не інакше, як через саме законодавство, встановлене державою.

Великою заслугою К. О. Неволіна було застосування порівняльного методу у вивченні вітчизняного та зарубіжного законодавства, оскільки, на його думку, не можна цілком зрозуміти жодне законодавство, не знаючи інших. Велику увагу вчений звертав на філософію законодавства, що вивчає вищі початки законодавства всіх народів і всіх часів.

Він вважав, що кожний народ має свої історичні особливості розвитку, своє законодавство, свій інтелектуальний прогрес, але всі народи прагнуть підпорядкувати їх загальним потребам людства і природного права. Основною ідеєю порівняння і вдосконалення законодавства, на його думку, повинна бути ідея справедливості.

Вчений вказує на тісний зв'язок між філософією і історією для розвитку і вдосконалення законодавства. Він виступав за раціональний підхід до розуміння правових явищ, акцен-

тував свою увагу на прогресивному розвитку науки, на досягненні істини.

К. О. Неволін не замикався на позиціях однієї правової школи, а прагнув об'єднати різні підходи і знайти новий напрям в теорії права, який дозволяв би поглибити теоретико-правові дослідження. В його правовій теорії простежуються як позитивні принципи теорії природного права, що полягали в утвердженні ідеї природних, невідчужуваних прав людини, підходи історичної школи, так і вплив філософії права Гегеля, а також елементи соціологічного підходу.

К. О. Неволін, по суті, заклав в Київському університеті основи нової школи права, яку можна охарактеризувати як історико-філософську. Центральною її ідеєю було вчення про філософію законодавства, що за його визначенням "викладає вищі витоки кожного законодавства". Його правові погляди не втрачають своєї актуальності і в сучасних умовах розбудови правової держави.

Ідеї природного права знайшли своє відображення і у працях інших відомих юристів Київського університету в XIX – на початку XX століття, зокрема, першого декана юридичного факультету Гната Миколайовича Даниловича при висвітленні проблем прав людини і проблем міжнародного права.

Що стосується пізнішого періоду, то ці ідеї були притаманні тим ученим юридичного факультету, які займалися дослідженням історії філософії права. Одним із найвідоміших її прибічників вважається Микола Іванович Пилянкевич. Пропаганда ідей природного права в царській Росії в силу об'єктивних обставин породжувала певну складність. М. І. Пилянкевич долав її за допомогою широкого викладення різноманітних ідей природного права. Вибір вченим мислителів природно-правового напрямку свідчив про його глибоку ерудицію, про те, що історія філософії права, яку він викладав, сприяла поширенню природно-правових поглядів.

М. І. Пилянкевич народився в Україні в місті Чернігові. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Його вчителями були К. О. Неволін, С. О. Богородський, М. Д. Іванішев. У 1839 році М. І. Пилянкевич закінчив юридичний факультет із золотою медаллю. За дорученням Міністерства Народної Освіти М. І. Пилянкевича відправили за кордон для підготовки до викладання юридичної енциклопедії, де він слухав лекції з філософії права у професора Гейдамана, енциклопедію права у Рєстєня, римське право у Пухти [4; 1]. Після повернення з-за кордону його було назначено на кафедру енциклопедії законодавства, на якій він працював з 1846 до 1856 року.

На юридичному факультеті Київського університету М. І. Пилянкевич викладав історію філософії права. Результатом цього стала його праця "История философии права". І хоча її було підготовлено в 1849 році, однак надруковано лише в 1870 році після смерті автора за редакцією М. К. Ренненкампа. Ця праця на той час мала важливе наукове значення. У 1866 з історії філософії права було лише одне видання – переклад роботи німецького професора Гейера. Це був період занепаду всього просвітництва і особливо філософських ідей. Але, і тоді в Київському університеті були вчені, які в силу своїх можливостей робили внесок у розвиток філософії права.

Лекційний курс з історії філософії законодавств читався по дві години на тиждень. Викладання цього предмету М. І. Пилянкевич починав із стародавнього світу і закінчував вченням Гегеля, таким був діапазон його досліджень. Багато уваги приділяв М. І. Пилянкевич вивченню історії природного права.

М. І. Пилянкевич високо цинив раціоналізм, ідею просвітництва особистості, а також демократичні ідеї. Вчення природного права, яке свого часу розвивав М. І. Пилянкевич принесло велику не тільки теоретичну, але й практичну користь.

Особливий внесок у розвиток філософії права зробив Євген Васильович Спекторський (1875-1951) відомий юрист, соціальний філософ, культуролог. Він народився в місті Острозі Волинської губернії. В 1898 році Є. В. Спекторський закінчив юридичний факультет Варшавського університету. Після здачі магістерського іспиту і ста-жування у Франції і Німеччині в таких відомих університетах, як Паризький, Берлінський, Геттінгенський і Гейдельберзький. Є. В. Спекторський у 1903 році був обраний доцентом Варшавського університету на кафедрі енциклопедії та історії філософії права. В 1913 році вчений став професором Київського університету. В ці роки формуються наукові погляди вченого. З 1914 по 1916 роки в Київському університеті він викладав енциклопедію права і історію філософії права і був завідувачим кафедрою [5; 1]. За високий професіоналізм і значні досягнення в науковій сфері Є. В. Спекторського було обрано в 1918 році деканом юридичного факультету, а потім ректором Київського університету. Після встановлення Радянської влади в Україні Є. В. Спекторський вимушений був емігрувати в Чехословаччину. Там він продовжував займатися науковою і викладацькою роботою як професор празького Російського юридичного факультету, де працювали такі відомі російські вчені-юристи, як П. І. Новгородцев, М. М. Алексєєв, Г. Д. Гурвич та ін. Є. В. Спекторський працював також у Белградському і Люблянському університетах. У другій половині 40-х років ХХ століття вчений був професором Св. Влади-мирської православної духовної академії у Нью-Йорку.

Є. В. Спекторський написав близько 150 праць – монографії, статті, рецензії. Основними серед юридичних робіт можна назвати “Енциклопедію права”, “Пособие к лекциям по истории философии права”, “Начала науки о государстве и обществе”. Ряд його праць написані з філософії, на-

приклад “История социальной философии”.

У Київському університеті Є. В. Спекторський викладав енциклопедію права. Крім енциклопедії права читав історію філософії права і вважав, що основне завдання даного курсу полягало у тому, щоб дати загальну характеристику походження і подальшу долю основних проблем філософії права. Головним принципом вченого при дослідженні правових проблем було посилення на історію, яка допоможе розібратися у багатьох філософських та правових проблемах.

Погляд на право у Є. В. Спекторського був своєрідним. Він вважав, що право і є “юридично захищений інтерес”.

Є. В. Спекторський, як і багато вчених-юристів, не ототожнював право і закон. Концепція Є. В. Спекторського досить своєрідна. Не можна сказати, що це було об’єднання декількох теорій в одне ціле. Не було також еkleктики, хоча вчений ототожнював право з інтересом. Проте його підхід мав певні переваги порівняно з юридичним позитивізмом, який ототожнював право з юридичною нормою, не враховуючи об’єктивних умов формування права. Його погляди мали реформаторський характер в правовій сфері. Є. В. Спекторський намагався внести соціологічний елемент в розуміння права, у вивчення його соціального змісту, зв’язку із соціальними процесами в різних його проявах, відходячи від формально-догматичного підходу, оцінюючи право не тільки як застиглу систему раз і назавжди встановлених норм, а як систему динамічну, яка змінюється з розвитком соціальних відносин. Такий підхід вченого давав змогу передбачати їх розвиток і відповідно формувати нормативну базу.

Не менш важливий внесок у розвиток філософії права у Київському університеті зробив прихильник теорії “відродженого природного права” Є. М. Трубецької (1863-1920) – видатний мислитель, роботи якого

увійшли в золотий фонд вітчизняної правової і філософської думки. На юридичному факультеті Київського університету він працював з 1899 по 1905 роки і читав тут лекції з енциклопедії права та історії філософії права. Він видав свої “Лекции по истории философии права”, “Лекции по энциклопедии права”, “Энциклопедию права”.

Є. М. Трубецької з усіх теоретиків права Київського університету використовував доктрину природного права найширше. Навіть після свого переходу із Київського університету до Московського він був одним із лідерів активних прихильників природного права.

У своїх працях Є. М. Трубецької розглядав питання про поняття права, його суті, які завжди були у теоретиків права предметом уваги, а нерідко і спору. Є. М. Трубецької навіть вважав, що вони є одним із основних питань філософії права. У питанні походження права він зазначав, що нас повинно цікавити питання про те, як взагалі виникає право, які взагалі причини, сили, що отворюють право» [6; 182].

Є. М. Трубецької намагався створити теорію права, яка синтезувала б в собі моменти природного і соціального напрямів. Він вважав, що на виникнення права впливають такі фактори, як історичний досвід людства та ідея розуму, що лежить в основі правосвідомості. І на відміну від історичної школи права вчений вважає, що велику роль у розвитку права відіграє людина, її досвід. Адже історичний досвід не розкриває шляхів подальшого розвитку права. Тут велику роль відіграє правовий ідеал, який вказує, яким повинно бути право.

Розуміння права як зовнішньої свободи Є. М. Трубецької розглядав з погляду природно-правової теорії, бо розрізняє тут право позитивне і природне. Тому вчений відмічав, що природне право не містить в собі раз наразі даних, незмінних юридичних норм: воно не є кодексом вічних заповідей, а сукупність моральних і

водночас правових вимог, різних для кожної нації і епохи. Для кожного народу і в кожному дану епоху воно уособлює собою специфічну задачу.

Є. М. Трубецької обстоював відповідність позитивного права природному, яке повинно сприяти вдосконаленню і розвитку першого.

Вчений вважав, що джерелом природного права є свідомість і переконання людини. Є. М. Трубецької звертав увагу на те, що будь-який закон, що виходить зверху, може мати силу тільки в тому випадку, коли він відтворює інтереси людей на певному етапі їх розвитку. Природне право це система переконань, яка базується на загально визнаному ідеалі добра і справедливості, принципах організації суспільства і держави, а також ролі в них особистості.

У вченні Є. М. Трубецького простежується і релігійний підхід. Особливо це проявляється у визначенні критеріїв прогресивного розвитку природного права. Це критерії свободи і рівності. Перший критерій впливає з філософського вчення Є. М. Трубецького про тернистий шлях людини до Бога, який повинен закінчитися тим, що людина буде щирою у своїх діях і вчинках, її внутрішній стан і поведінка будуть відповідати одне одному, тобто людина буде сприймати свободу як усвідомлену необхідність. Як вважав вчений, прогрес права є шляхом до звільнення людини, оскільки, за теорією Є. М. Трубецького, людина наближається до Бога, і коли це відбудеться, відпаде необхідність заборон, встановлених державою. Такий шлях є шлях до боголюдства і він дуже складний.

На нашу думку, є підстави віднести Є. М. Трубецького до одного з перших прихильників школи “відродженого природного права” в Україні і Київському університеті зокрема. У своїй теорії він відстоював ідею природного права з мінливим змістом стосовно життєвих умов. Його вчення стало продовженням розвитку теорії природного права на рубежі

XIX–XX століть і було високо оцінено тогочасними теоретиками права.

Обґрунтування Є. М. Трубецьким природно-правового світогляду і розуміння суті права, що випливають із пріоритету прав людини, рівності і справедливості – без сумніву заслуга вченого.

Теорія “відродженого природного права”, яку розвивав Є. М. Трубе-

цької, відіграла прогресивну роль в розвитку правової думки в цілому.

Вчені Київського університету є фундаторами у становленні філософії права в Україні. Їх ідеї не видійшли в минуле, а стали істотним поштовхом і джерелом розвитку філософії права в Україні і тісно пов'язані із сучасністю.

Список використаних джерел

1. *Госуд.* публ. библ. им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – СПб., Дьяконов М. А. Ф. 270. – № 20. – 2 л.
2. *Речь*, произнесенная в С. Петербургском университете деканом философско-юридического факультета, ординарным профессором Бутырским, 8-го февраля 1835 года, по случаю публичного защитения студентом законовдения Неволиным сочиненного им рассуждения на степень доктора. //Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1835. – С. 289-298.
3. *Неволин К. А.* Рассуждение о философии законодательства у древних / К. А. Неволлин. – СПб., 1835. – 106 с.
4. *Державний архів м. Києва.* Отчет кандидата юридического факультета Н. И. Пилянкевича о прослушанных в Берлинском университете лекциях. – Ф. 16. – оп. 465. – С. 1
5. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: інститут рукопису.* – Ф. 43. – № 14. – 1 л.
6. *Трубецкой Е. Н.* Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – К., 1906. – 182 с.

Ковальчук О. М. Становлення філософії права у Київському університеті в 1835-1920 рр.

У статті досліджується внесок вчених Київського університету у розвиток філософії права у період 1835-1920 рр. Досліджено їх основні наукові праці, здійснено теоретико-правову характеристику значення для формування вітчизняної правової думки.

Ключові слова: філософія права, правова думка, Київський університет, право, енциклопедія права.

Ковальчук А. М. Становление философии права в Киевском университете в 1835-1920 гг.

В статье исследуется вклад ученых Киевского университета в развитие философии права в период 1835-1920 гг. Исследованы их основные научные работы, осуществлено теоретико-правовую характеристику значение для формирования отечественной правовой мысли.

Ключевые слова: философия права, правовая мысль, Киевский университет, право, энциклопедия права.

Kovalchuk A. The formation of the philosophy of law at the University of Kiev in 1835-1920 years

In the paper analyzed the contribution of Kiev University scientists in the development of philosophy of law in the period of 1835-1920 years. Examined their basic research work, carried out theoretical and legal characteristic value for the formation of the domestic legal thought.

Key words: philosophy of law, legal thought, Kiev University, law, encyclopaedia of law.